

Українська орфоепія – теорія і практика

Мусимо говорити про те, що з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є орфоепічні. Значні порушення літературної вимови наявні у публічному мовленні працівників радіо, телесачення, у мовленнєвій практиці вчителів, студентів, учнів.

Особливе занепокоєння викликає сфера освіти, шкільної та вузівської, де мають засвоюватися означені норми. Зібраний шляхом письмового опитування матеріал дав підстави для роздумів та занепокоєння. Висновок незаперечний: посилення уваги мовців до усного літературного мовлення є сьогодні проблемою надактуальною.

Об'єктом аналізу та узагальнення були письмові відповіді, отримані в 1997 році від студентів I курсу на початку II семестру та III курсу філологічного факультету Одеського університету, а також від учителів, що проходили курс підвищення кваліфікації в цьому ж році.

До анкет були введені слова, на яких перевірялися знання вимови дзвінких та глухих приголосних, свистячих перед шиплячими та шиплячих перед свистячими, проривних зубних перед свистячими та шиплячими.

Оскільки всі категорії опитуваних мають відношення до навчання – одні навчаються, інші навчають, – в анкеті передбачалася фіксація: “знаю, що вимовляється так”. Частина із правил, знання яких перевірялися, вивчаються у школі теоретично, більшість із них лише ілюструється прикладами або не згадується зовсім. Лише у вузівському курсі правила літературної вимови викладені повно.

Найбільше уваги приділяється у школі особливостям вимови дзвінких і глухих приголосних, у 5 класі всі правила наводяться вичерпно.

Про те, що в кінці та середині слова перед глухим зберігається дзвінкість, знають 50-60% студентів I курсу (*соло[д]кі, ва[ж]кий, лісово[з]*), 55-65% студентів III курсу та вчителів (*голу[б]чик, ні[д]насич*). Що глухий приголосний перед дзвінким звучить дзвінко, відомо невеликій кількості студентів I курсу: *баске[д]бол* – 10%, *вели[т]день* – 3%, *п'я[д]десять* – 17%, *ші[з]десять* – 3%. Вищі показники у студентів III курсу та вчителів – 45-50% (*е[т]земляр, фу[д]бол*).

Усі категорії опитуваних виявили нахил до ненормативного оглушення дзвінкого приголосного. У відповідях студентів III курсу: *ні[т]на-*

сич – 34%, вилі[ш]иши – 66%, два[ц]’ять – 62%, ві[т]світ – 44%, в анкетах учителів: ні[т]насич – 40%, два[ц]’ять – 70%, дорі[ш]ці – 70%. Помітна й тенденція до збереження, всупереч нормі, глухого перед дзвінким: е[к]земпляр, вели[к]день, Шні[ц]берген – у половини, або й більшої частини респондентів.

Відмінності у процентних показниках володіння нормою залежать від уживаності слова та складності звукозмін, адже часто звук змінює не лише акустичну, а й артикуляційну характеристику – місце чи спосіб творення.

Варіантна вимова префіксів *роз-* та *без-* подана в анкетах зрідка, наприклад, в залежності від слів про це повідомили від 2 до 12% вчителів. Цей матеріал вивчається у 5 класі окремою темою.

Існує кілька критеріїв обґрунтування певної орфоепічної норми. Один із них – частота і послідовність відбиття відповідної вимови у писемних пам’ятках нової української літературної мови ХІХ – поч. ХХ ст., коли йшов процес її формування та унормування. За відсутності обов’язкових писемних правил при неминучій фонетизації орфографії пам’ятки фіксували найорганічніші для мови, найвиразніші вимовні явища.

Добре висвітлюється пам’ятками ХІХ ст. відсутність оглушення приголосного в кінці слова та в середині перед глухим¹, оглушення префіксів *з-*, *роз-* перед глухими приголосними, збереження дзвінкості приголосного у префіксі *без-* та інших префіксах. Ці питання уже були досліджені в ряді публікацій, але ґрунтовний їх аналіз ще попереду.

Помилки у вимові дзвінких приголосних сьогодні зумовлені лише впливом діалектного мовлення та російської мови, оскільки ці орфоепічні норми фіксуються письмом, теоретично обґрунтовані уже в граматиках початку ХХ ст. [10], добре простежуються у пам’ятках.

Важко відповісти вичерпно на питання, чому змінюють приголосні акустичні властивості. Попередньо можна говорити про зв’язок цього процесу із складоподілом: дзвінкий зберігається перед глухим, бо вимовляється з ним у різних складах, глухий подзвінчується, бо вимовляється разом із наступним дзвінким в одному складі. З цієї причини послідовно оглушується асимілятивно однофонемний префікс *[з-]*. Творення складу починається із посилення м’язової напруженості, що супроводжується зростанням сонорності. Якщо другий приголосний із двох, що починають склад, менш гучний і, отже, гучність спадає у процесі вимо-

¹Оглушення дзвінкого трапляються як рідкісні та поодинокі явища, напр., *петербургський* [11:67].

ви, то перший звук втрачає цю ознаку, що нейтралізується під впливом глухого.

Варіативна вимова префікса *роз-* також зумовлена особливостями складоподілу. Оскільки складоподіл на стику морфем пов'язаний не лише з просодичними, а й морфологічними явищами, то префікс *роз-* може звучати із оглушенням дзвінкого [з], коли він вимовляється в одному складі з глухим, або із збереженням дзвінкості за умови, що він відходить до попереднього складу. Збереження цільності префікса може зумовлюватися й темпом мовлення, при якому одним поштовхом видихуваного повітря вимовляється вся морфема, що має один голосний.

Збереження дзвінкого [з] у префіксах *без-*, *через-* традиційно пояснюється тим, що діє аналогія до омонімічних прийменників, хоча можлива варіантна вимова, бо у складі фонетичного слова складоподіл з названими префіксами може бути таким же, як і у словах із префіксом *роз-*. Безперечно, на вимову [з] у префіксах *роз-*, *без-*, *через* впливає вимова однофонемного префікса [з-].

Свистячий приголосний перед шиплячим є слабким, як і шиплячий перед свистячим: відбувається неодмінна нейтралізація за місцем творення. Звукова реалізація свистячих у сполученні з шиплячими у студентів I курсу представлена так: знають, що слід вимовляти [ш]шаром, [ж]жаром, ро[ш]чавити чи ро[ж]чавити, прині[ш]ши від 2% до 35%. Про різні слова з аналогічними змінами наводяться різні дані, наприклад, про те, що треба вимовляти приві[ж]ши, зберігаючи дзвінкий приголосний, не знав ніхто. Отже, переважна більшість опитуваних у вимові, орієнтується на написання. Студенти III курсу на матеріалі слів ро[ж]чарувати чи ро[ш]чарувати, бе[ж]чогось подали 50-55% правильних відповідей. Показник вимови – [ж]джерела, нап[ш]ши – вищий, відповідно 72-90%. Вчителі-практики: вимову ро[ш]чарувати знають 44%, а [ж]джерела – ніхто не знав. На місці свистячого позначили свистячий всупереч нормі чи відповідно до написати (ро[с]чарувати, [з]джерела).

Ця українська вимовна норма представлена ще в старій літературній мові. А. Кримський подає за пам'ятками XIII-XVII ст. багато слів із -ждж-, де літера *ж* позначає зміну свистячого перед шиплячим: *ежджено, проежджатися* та ін. [5: 36-39].

У новій українській літературній мові, починаючи від “Енеїди” І. Котляревського, ця особливість вимови засвідчується неодноразово:

збрызжчали [2:16], рожжжалувався [8:83], дзизжчали [1:115] брызжчало [6: 83], ближченько [12:61], рошчитайте [7:151]. В більшості досліджуваних джерел фіксація шиплячого як звукової реалізації свистячого є спорадичною. Наприклад, у рукописах Т.Шевченка паралельно: *ближченько* [12:61] і *близченько* [13:26], але лише *сь шумом, зь жалю* [12:187,226]. Тільки у збірці П. Куліша “Хуторна поезія” (1882) дане вимовне явище фіксується послідовно: *жс жалю, жсживуться* [4:32, 69] та багато інших. Звернемо увагу на те, що фіксується глухий шиплячий перед глухим: *беш чести, шчервоній* [4:72] та ін.

Як свідчить матеріал, асимілятивні зміни свистячих під впливом шиплячих наявні як у коренях слів, так і в префіксах.

Вимова шиплячого перед свистячим в анкетах представлена так: студенти I курсу знають правильну вимову: *дорі[з']ці* – 12%, *Мела[с']ці* – 14%, *рамо[ц']ці*: – 28%; студенти III курсу ці ж слова вимовляють правильно у 40-60% випадків; вчителі: *дорі[з']ці* – 10%, *рамо[ц']ці*: – 50%. Вимову – *шся* як *[с' а]* у дієслівних формах зафіксували 70-80% опитуваних: дієслівні форми у мовленні частотні до того ж їх вимова і правопис акцентовані у шкільній програмі та в підручниках

На сторінках пам'яток XIX ст. передача реальної вимови шиплячих у сполученні з свистячими трапляється досить часто: *юпоцц'ѣ, боляцц'ѣ* [2:15,20]; *засміѣвся, печуроццї* [8:80,82]; *неоглядйся и не зчується* [6:64]; у рукописах Т.Шевченка послідовно – *хатыноці, сміється* [12:73,393], *ріцці* [13:297] та ін.; у збірці П.Куліша “Хуторна поезія” також послідовно – *не учися, тулися* [4:59,73] та ін.

Частотна фіксація свистячого на кінці шиплячого у пам'ятках XIX ст. обумовлена, зокрема, такими факторами: сполученням приголосних, тожних за способом творення – *[чц'], [шс']*, при взаємодії яких змінюється лише місце творення першого компонента і звучить один звук; вимовою двох глухих приголосних у тому ж складі; дуже рідко це явище фіксується із збереженням дзвінкості слабого звука (*міз старими* [4:25]); широко вживаним у мовленні кінцевим *[с' :а]* чи *[с' а]* у дієслівних формах, що робить цю артикуляцію звичною, легкою. Виразність і частотність певної вимовної особливості є основною умовою її засвоєння, а отже, й написання у рукописних та друкованих джерелах XIX ст.

Нормативної вимови приголосних *[ð]*, *[ð']* перед свистячими як *[дѣ], [дѣ']*, – *гря[дѣ]ці, лю[дѣ]ське, ві[дѣ]сутній, пі[дѣ]зеленити* – із студентів I курсу не знав ніхто. Студенти III курсу цю норму засвоїли так:

двана[дз']ять – 16%, ві[дз]світ – 19%, ві[дз]цуратися – 22%. Вчителі не подали правильної вимови жодного із цих слів.

Частина опитуваних позначила глухі [ц] чи [ц'] на місці дзвінкого: двана[ц']ять. Решта ототожнила вимову із написанням або подала глухий проривний [т].

Африкатизація [т] перед свистячим у порівнянні з аналогічною зміною [д] у студентів I курсу дещо відчутніша, наприклад, ни[ц']ці – 22%; ще більш виражена вона у студентів III курсу (о[ц']цього – 61%) та вчителів (ма[ц]цем – 62%).

Відмінність у процентних показниках володіння цією нормою залежить від уживаності слів та їх форм. Правильну вимову -ться як [ц'а] у дієсловах зафіксували понад 3/4 опитуваних.

Вимову [д] як [дж] перед шиплячим – ві[дж]шукати, ві[дж]нути – із студентів I курсу не зафіксував ніхто, III курсу – близько 30%, із вчителів – близько 5%.

Звучання [т] як [ч] в аналогічному сполученні представлене так: у відповідях студентів I курсу: ві[ч]чизна – 60%, ма[ч]ч – 22%, III курсу: о[ч]чого – 65%, вчителів: ма[ч]ч – 60%.

Отже, зміни глухих проривних [т], [т'] у сполученні зі свистячими та шиплячими на африкати фіксуються в анкетах частіше, ніж зміни співвідносних дзвінких [д] та [д'] в аналогічній позиції.

Звернемося до традиції фіксації цих складних звукозмін у пам'ятках нової української літературної мови. У першу чергу привертає увагу написання у дієслівних формах -тця, -тцця, -ця, -цця, -цьця, що передає усномовне [ц':а] чи [ц:а]: *хочетця* [2:23]; *розільеця* [9:65]; *оччеицьця* [8:49]; *моляця* [12:1]; *котитця* [13:261]; *сповняецця* [4:14]. У граматиці О.Павловського [8], у рукописах Т.Шевченка [12;13], журналі “Основа” [7], творах П.Куліша [4] це явище фіксується послідовно.

У Т.Шевченка зрідка трапляється написання *солдацькее* [12: 40] із зміною [т] перед свистячим. Але в багатьох випадках – *братства* [12: 48], *шляхетского* [13: 162]. У збірці П.Куліша “Хуторна поезія” послідовно: *ощцїв*, *багацько*, *сиріцтво*, *ощцеві*, *деспощтво* [4:18,22,47,65,39] та ін.

Зміна [д] на [дз] під впливом свистячих у новій літературній мові не фіксується до 80-х рр. XIX ст., хоча зрідка трапляється у старій літературній мові [3: 137, 250]. “Хуторна поезія” П.Куліша з її майже цілком фонетичним правописом представила: *благородство*, *ехидство*, *людзькім*, *ггородзькій*, *сусідького* [4:24,59,11,65,75] та ін., тобто передано

на письмі дуже складну особливість вимови: проривний [d], зберігаючи дзвінкість, змінює артикуляцію на зімкнено-щілинну й асимілює сусідній [c']. В.Сімович у граматиці, надрукованій 1918 року, подаючи слова типу *багацтво*, *брацтво*, в яких наявна асимілятивна зміна [m] на [ɟ], прикладів із дзвінким [d]-[d̪] не називає [10:56].

Асиміляція [m] до наступного [ɟ] представлена в пам'ятках досить обмежено, зафіксована зокрема у формах дієслова квичати [13:101] - квічали (7), уквічав [4:33] та ін.; в рукописах Т.Шевченка виявлено понад 10 таких випадків. Лише у збірці "Хуторна поезія" ці звукозміни фіксуються ширше: браччиком, браччик [4:27], старосвічиною [4:11] та ін. Єдиний випадок позначення вимови [m] як [d̪ɟ] перед дзвінким шиплячим виявлений у граматиці О.Павловського: *оджджде* [8:2]. Це написання багато важить – воно свідчить і про подзвінчення глухого перед дзвінким, і про аффрикатну вимову [m] перед шиплячим.

Приголосний [d], що також зазнав асимілятивної зміни за місцем і способом творення під впливом наступного шиплячого, виступав у пам'ятках виключно у варіанті [ɟ] (а не [d̪ɟ]), тобто з оглушенням: *очче-пицьця*, *оччиняє* [8:49] *нач чолом*, *віччалили*, *доклаччики* [4:8,24,31].

Можемо констатувати, що у пам'ятках частіше засвідчені зміни глухих [m], [m'], а не співвідносних їм дзвінких [d], [d'] перед свистячими та шиплячими. У тих випадках, коли їх асиміляція передана на письмі, вони здебільшого виступають у глухих варіантах.

Деякі висновки: а) Обґрунтування вимовних норм сучасної літературної мови знаходимо у пам'ятках; до цього джерела слід звертатися, осмислюючи теорію орфоєпії. Звичайно, фіксувалися на письмі не всі особливості вимови, багато орфограм передавалося за традицією. Але відступи від традиції, безперечно, зумовлені впливом живої вимови і відповідали їй; б) Між даними пам'яток і відповідей опитуваних є певна відповідність: у досліджуваних рукописах та першодруках ширше відбита вимова сполучень глухих приголосних, що стала орфоєпічною, ніж дзвінких; у мовленні респондентів виявлена тенденція до дотримання літературної норми саме при вимові сполучень глухих. Пояснюється це, напевне, особливостями складоподілу; в) Рівень володіння вимовними нормами сьогодні вимагає дуже серйозної уваги: теорія і практика орфоєпії існують у значній мірі окремо – теорія без її втілення. І в шкільному, і у вузівському навчанні має бути чітка система, що забезпечить вироблення відповідного нормам усного мовлення.

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К., 1966.
2. Енеида на малоросійській языкъ перелицованная И.Котляревскимъ. – СПб., 1798.
3. Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971.
4. Куліш П. А. Хуторна поезія. – Львів, 1882.
5. Крымскій А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. – М., 1907. – Т. I. – Вып. I.
6. Малоросійскія повѣсти, рассказываемыя Г. Основьяненкомъ, книжка первая. – Харьковъ, 1841.
8. Павловскій А. Грамматика малоросійскаго нарѣчія. – СПб., 1818.
9. Русалка Дністрова (Фотокопія з видання 1837 р.). – К., 1972.
10. Сімович Василь. Практична граматика української мови. – Раштат, 1918.
11. Франко Іван. Іван Вишенський і єго твори. – Львів, 1895.
12. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850. – К., 1963.
13. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860. – К., 1963.

Н. М. Хрустик

Класифікація та деякі проблеми вивчення способів словотворення

Питанню вивчення способів словотворення в науковій літературі завжди приділялась і продовжує приділятися належна увага. Це пояснюється надзвичайною важливістю цієї проблеми, адже визначити спосіб творення слова – це означає з'ясувати, як воно утворилось, тобто відповісти на основне питання словотвору.

У лінгвістичне поняття “способи словотворення” вченими вкладається переважно той самий зміст, хоч, звичайно, при тлумаченні цього поняття мають місце і деякі розбіжності. Так, вважається, що “спосіб словотворення – це більша, ніж словотвірний тип, одиниця класифікації, що об'єднує ряд типів, які характеризуються одним і тим же видом форманта (префікс, суфікс, постфікс і та ін.) в абстрагуванні від конкретних матеріальних втілень цього форманта в різних типах” [1:41]. Такої ж думки дотримується Ю.О.Карпенко [4:159]. О.А.Земська поняття “спосіб словотворення” визначає по-різному залежно від того, до синхронного чи до діахронного словотвору воно належить: “в діахронічному словотворі це поняття служить для відповіді на питання, за допомогою якого засобу (чи яких засобів) утворено похідне слово; у синхронному словотворі воно використовується для відповіді на питання, за допомогою яко-